

К. А. Богдяж

**Кримськотатарська мова
в системі української освіти (1991–2016 рр.)**

У статті аналізується проблема освіти кримськотатарською мовою в Україні. Автор робить огляд становлення, розвитку та сучасного стану національної освіти кримських татар, розглядає статистичні дані з цього питання. У роботі велика увага приділяється висвітленню законодавчої бази зазначеної теми.

Ключові слова: кримськотатарська мова, освіта в Україні, Крим, національні меншини, українське суспільство.

В статье анализируется проблема образования на крымскотатарском языке в Украине. Автор делает обзор становления, развития и современного состояния национального образования крымских татар, рассматривает статистические данные по этому вопросу. В работе большое внимание уделяется освещению законодательной базы указанной темы.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, образование в Украине, Крым, национальные меньшинства, украинское общество.

The article contains analysis of the Crimean Tatars education in Ukraine. The author researches foundation, development and modern conditions of the Crimean Tatars education, deals with statistics of this question. The research gives attention to the legal framework of the theme.

Key words: Crimean Tatars, education in Ukraine, Crimea, national minorities, Ukrainian society.

Особливого значення в суспільному житті України на етапі незалежності набуло питання освіти в регіонах мовою національних меншин. Починаючи з 1991 р., проблема мовного регулювання була гальмом розвитку держави та причиною міжнаціональної ворожнечі. Невіришеність за роки незалежності статусу регіональних мов використовується в антиукраїнських ЗМІ для підбурення сепаратистських настроїв серед населення України. Останнім часом мова стала об'єктом політичних спекуляцій, передвиборчої пропаганди та наукових дискусій.

У зв'язку з тим, що за етнічним складом Україна – багатонаціональна держава, на її території компактно проживають носії більш ніж п'ятнадцяти мов. Згідно з законом України "Про засади державної

мовної політики” всі мови, окрім української, відносять до регіональних мов або мов меншин. “Регіональна мова або мова меншини – мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави”. До категорії мов національних меншин України віднесені “російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, караїмська, кримчацька, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, русинська, словацька та угорська мови” [1].

За кількістю носіїв найбільш розповсюдженими мовами в Україні є українська (67,5 % населення), російська (29,6 %) та кримськотатарська (0,47 %) [11]. З огляду на той факт, що кримськотатарська мова є третьою в Україні за поширенням, освіта кримськотатарською мовою – це необхідний елемент сучасного українського суспільства, оскільки зберегти та поширювати мову можна лише за наявності розгалуженої системи освіти – від дошкільної до вищої.

В історичній ретроспективі тема освіти кримськотатарською мовою на території України була офіційно порушена під час сесій II Курултаю кримськотатарського народу (26 червня 1991 – 29 листопада 1993 рр.) в м. Сімферополь. Це скликання стало першим зібранням у Криму представників кримськотатарського народу після депортації.

На першому засіданні Курултаю з числа делегатів був обраний вищий представницький орган татар – Меджліс кримськотатарського народу. Шляхом голосування було затверджено Головою Меджлісу Мустафу Джемілева, а його заступником – Рефата Чубарова. Меджліс кримськотатарського народу став ініціатором усіх культурно-освітніх програм, націлених на збереження та розвиток кримськотатарської мови та культури.

У постанові “Про основні напрямки діяльності Меджлісу кримськотатарського народу на період до III Курултаю” було прийнято рішення “розробити і реалізувати концепцію відновлення загальноосвітньої кримськотатарської національної школи” [10] з урахуванням програм відродження мови і культури, запланованих Меджлісом, але у передвиборній платформі Курултаю кримськотатарського народу від 28 листопада 1993 р. також окремим пунктом наголошується на першочерговій необхідності “відродження загальноосвітньої кримськотатарської національної школи, системи середніх і вищих спеціальних навчальних закладів з підготовки національних кадрів” [8].

Завдяки розгорнутій діяльності Меджлісу кримськотатарського народу в сфері просвіти за 1991–1997 рр. кількість учнів, які вивчають кримськотатарську мову, збільшилася з 8868 чол. у 1991 р. до 39 665 чол. в 1997 р. (90,8 % всіх учнів – кримські татари) [5], що дозволило в свою чергу відкривати класи і школи, в яких навчально-виховний процес у цілому або частково ведеться кримськотатарською мовою.

За ініціативами місцевих громад були засновані загальноосвітні школи з кримськотатарською мовою навчання в населених пунктах, де кримські татари складають більше ніж 10 % населення. “У 1996/1997 навчальному році в Автономній Республіці Крим функціонували 4 школи з кримськотатарською мовою навчання (Вілінська загальноосвітня школа I–III ступенів № 2 Бахчисарайського району, Жовтнева загальноосвітня школа I–III ступенів № 3 Красногвардійського району, Старокримська загальноосвітня школа I–II ступенів № 2 Кіровського району, Сарибашська загальноосвітня школа I–II ступенів Первомайського району), дві школи з поглибленим вивченням кримськотатарської мови (Тургенівська загальноосвітня школа I–III ступенів Бахчисарайського району, Кольчугинська загальноосвітня школа I–II ступенів № 2 Сімферопольського району) та 25 класів з навчанням кримськотатарською мовою в школах з російською мовою навчання” [5]. Усього кримськотатарською мовою на той момент навчалися 1842 учні.

На підставі пропозицій місцевих органів державної виконавчої влади Міністерством освіти Автономної Республіки Крим у 1997 р. була підготовлена Програма розвитку мережі освітніх установ, класів з українською, кримськотатарськими мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання на 1997–2006 рр., за якою передбачалося “відкриття в зазначений період близько 40 шкіл з кримськотатарською мовою навчання” [5], але до анексії Криму в 2014 р. було відкрито лише 15.

Серед вищих навчальних закладів, де були створені навчальні програми з філології та історії кримських татар, першим став Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. У 1990 р. на його філологічному факультеті була створена кафедра кримськотатарської мови і літератури, яка в 1992 р. була розділена на кафедру кримськотатарської мови (завідувач – доцент Е. С. Акмоллаєв) і кафедру кримськотатарської літератури (завідувач – доцент Дж. Бекіров). У 2002 р. на основі філологічного факультету був створений факультет кримськотатарської та східної філології, деканом якого став доктор філологічних наук, професор А. М. Меметов.

Майже одночасно з Таврійським національним університетом імені В. І. Вернадського, у 1993 р. в Сімферополі було засновано Кримський інженерно-педагогічний університет, на базі якого відкрилися Сімферопольське педагогічне училище для підготовки вчителів початкових класів з навчанням кримськотатарською мовою та факультет кримськотатарської мови, літератури, історії та мистецтв.

У зв'язку з появою освітніх установ особливого значення набуває впорядкування граматики кримськотатарської мови. Внаслідок цього у 90-і рр. XX ст. розпочалася дискусія з приводу заміни кириличного алфавіту татар на латиницю.

Через те, що писемність на основі кирилиці не відповідає специфіці кримськотатарської мови і сприяє його деформації [4], відповідно до рішення першої сесії II Курултаю кримськотатарського народу "Про перехід на латинську графіку" від 30 червня 1991 р. "в Сімферополі була проведена міжнародна науково-практична конференція "Кримськотатарська мова і проблеми переходу на латинську графіку"¹⁴ [4].

На жаль, висновки доповідей конференції не були застосовані на практиці і навіть на 2000 р. більшість шкільних підручників для кримськотатарських шкіл була видана кирилицею, як-от один з базових підручників для третього класу "Ана тили" ("Рідна мова") М. У. Умерова та Ю. Болата видання 1993 р. Аналогічна ситуація спостерігається й далі. Наприклад, кирилицею написаний підручник для шостого класу А. В. Велиулаєвої, Г. Е. Муртазаєвої, Л. А. Алієвої "Тувгъан эдебият" ("Рідна література") видання 1998 р. Постійне протиріччя між системами графіки призвело до стагнації освіти кримськотатарською мовою.

В юридичному аспекті врегулювання питання освіти в Криму кримськотатарською мовою Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р. стала одним з фундаментальних нормативно-правових актів.

Статус усіх мов півострова було зрівняно в правах, а разом з тим гарантувалися їхні "функціонування, розвиток, використання і захист" [2]. Конституція Автономної Республіки Крим закріпила ті надбання, що були здійснені впродовж 1990-х рр. з ініціативи Меджлісу та вперше в історії затвердила на державному рівні право кримських татар на "виховання рідною мовою в дитячих дошкільних установах, вивчення рідної мови, навчання рідною мовою в освітніх закладах державної, республіканської і комунальної форм власності або через національні культурні товариства" [2]. Освіта кримськотатарською мовою опинилася під протекцією законодавства.

Подальший розвиток системи освітніх установ відбувався вже не так динамічно, але разом з тим діяльність органів влади була спрямована на повне забезпечення підручниками вже існуючих шкіл.

За переліками програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин у 2002/2003 та 2015/2016 навчальних роках спостерігається тенденція до збільшення кількості найменувань як базових підручників з мови та національної літератури, так і перекладних видань загальних предметів. Так, у переліку до 2002/2003 навчального року міститься 12 позицій підручників з кримськотатарської мови та літератури та 12 позицій перекладних видань підручників з загальноосвітніх предметів [6]. Тоді як на 2015/2016 навчальний рік пропонується вже 21 підручник з кримськотатарської мови та літератури та 42 перекладні видання [7].

Що ж до середніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання, на початку 2000-х рр. з'явилися лише Євпаторійська загальноосвітня школа I–III ступенів № 18 та Судацька загальноосвітня школа I–III ступенів № 3.

З огляду на викладене вище можна дійти висновку, що вже на початку 2000-х рр. освіта кримськотатарською мовою наблизилася до того стану, що ми спостерігаємо й сьогодні. Відтак серед 15 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, які функціонували в 2014 р., станом на 2002 р. 11 закладів вже були відкриті.

Важливою подією для освіти мовою національних меншин стало прийняття закону України "Про засади державної мовної політики" від 3 серпня 2012 р. Даний закон спрямований на розвиток та розширення сфер вживання мов етнічних груп, що проживають на території України.

Згідно з цим законом кримськотатарська була визнана мовою національної меншини, яка може претендувати на статус регіональної, якщо в результаті перепису населення буде встановлено, що більш ніж 10 % населення певної адміністративної одиниці становлять кримські татари. Але наслідком прийняття закону "Про засади державної мовної політики" стало поширення російської мови, тоді як головною метою було забезпечення використання регіональних мов, що знаходяться під загрозою зникнення.

Як відомо, "законодавство України про мови складається з Конституції України, Декларації прав національностей України, законів України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або

мов меншин”, “Про національні меншини”, “Про засади державної мовної політики”, “Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин” та інших законів України, а також міжнародних договорів, що регулюють питання використання мов, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України” [1].

Відповідно до згаданих нормативно-правових актів Україна зобов’язується захищати та сприяти розвитку мов меншин, зокрема кримськотатарської мови. Згідно з правовою базою, у країні створені всі умови для здобуття освіти кримськотатарською, однак за даними “Атласу мов світу, що знаходяться під загрозою зникнення” (“Atlas of the World’s Languages in Danger”) упорядкованому та виданому ЮНЕСКО мова кримських татар визначається як “мова під надзвичайною загрозою” [12, с. 42], оскільки вона слугує для спілкування здебільшого старших поколінь. Цей факт яскраво демонструє недостатню ефективність наявних заходів та практично відсутність фінансування освіти кримськотатарською з боку держави.

Серед факторів, які призвели до зниження якості освіти кримськотатарською можна також зазначити низку юридичних та філологічних аспектів, які не були урегульовані у період з 1991 до 2016 рр.

По-перше, кримськотатарська мова в жодному нормативно-правовому акті не була визнана офіційною мовою Автономної Республіки Крим, що стало перепоною на шляху створення системи закладів з кримськотатарською мовою навчання.

Право надати офіційний статус регіональної мови було застосовано лише в Генічеському районі Херсонської області, коли 19 квітня 2013 р. на сесії селищної ради було прийнято рішення зробити кримськотатарську мову регіональною для смт. Новоолексіївка. До цього моменту мова кримських татар не мала статусу офіційної мови Автономної Республіки Крим або регіональної мови в інших адміністративно-територіальних одиницях України. Без юридичного затвердження її впровадження в систему освіти було неможливим.

По-друге, станом на 2016 р. немає офіційно затверджених кримськотатарської граматики та правопису. Через локальні відмінності (південний, степовий та середній діалекти) та відсутність єдиної впорядкованої системи лексичних та граматичних категорій не була завершена остаточна кодифікація літературної мови, що в свою чергу призвело до неможливості сформуванню загальної освітньої програму та ускладнило навчальний процес.

По-третє, система кримськотатарської графіки й досі не впорядкована. За постановою II Курултаю кримськотатарського народу від

30 червня 1991 р. "Про перехід на латинську графіку" та розпорядженням Верховної Ради Криму від 9 квітня 1997 "Про абетку кримськотатарської мови" переклад писемності кримськотатарської мови на новий алфавіт передбачалося "здійснити поетапно і завершити до 1 вересня 2002 р." [3]. Більш того, кирилична абетка й сьогодні залишається активно вживаною, тоді як латинська графіка, яка найбільшою мірою передає звуковий склад кримськотатарської мови і дозволяє уникнути використання диграфів (кь, нь, дж), тільки впроваджується. Така розрізненість викликає додаткові складнощі для шкільної освіти, бо більшість підручників містять кириличну графіку, тоді як навчальний план вимагає опанування латинської.

Врешті-решт серед вищезгаданих причин занепаду національної освіти в Криму найголовніша – байдужість влади до кримськотатарського питання. До 2014 р. на державному рівні не порушувалося проблема статусу кримських татар, їхньої мови та освіти в контексті всеукраїнської системи навчальних закладів.

Це питання знову постало на порядку денному у зв'язку з російською анексією Криму. Події 2014 р. стали поштовхом до пробудження кримськотатарської інтелігенції, яка розпочала інтенсивно впроваджувати вивчення мови в середню та вищу освіту. Український уряд зі свого боку підтримав ініціативи кримських татар.

Найважливішим зрушенням у сфері вирішення кримськотатарського питання стала постанова Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави" від 20 березня 2014 р.

На загальнонаціональному рівні було проголошено, що "Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу виконавчим органом Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай, як вищий представницький орган кримськотатарського народу" [9]. Віднині вищі органи влади кримських татар здобули політичний вплив, у тому числі й можливість впливати на українську освіту. З моменту набуття чинності цієї постанови Україна "гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу" [9].

Зважаючи на вищезазначені факти, постанова Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави" стала вираженням позиції українського уряду відносно прагнення кримських татар до національної самоідентифікації, але головним її здобутком стало визнання за кримськими татарами статусу корінного народу України.

За такої підтримки у період з 2014 до 2016 рр. в освітній сфері України відбуваються наступні зміни:

- відкриття окремих класів або проведення факультативних занять для дітей кримських татар;
- заснування школи з кримськотатарською мовою навчання в Києві;
- видавництво “Букрек” за повного фінансування Міністерства освіти і науки до 2016/2017 навчального року випустить підручники з кримськотатарської мови, а також інтегрований курс літератури, до якого входить курс кримськотатарської літератури для восьмих класів загальноосвітніх шкіл України;
- викладання кримськотатарської мови та літератури у місцях компактного проживання кримських татар на півдні Херсонської області;
- забезпечення шкіл Генічеського району Херсонської області примірниками підручників, посібників, словників та художньої літератури. Серед них – підручники кримськотатарської мови та кримськотатарської і світової літератури, а також підручники з предметів, перекладені з української мови;
- заснування спеціальності “кримськотатарська мова і література та переклад” в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- створення 5 червня 2015 р. громадським проектом “Крим. Реалії” безкоштовних відео-курсів кримськотатарської мови “Еліфбе”;
- відкриття курсів кримськотатарської мови з ініціативи громадського об’єднання “Земляцтво кримських татар у Києві” та громадської організації “Крим SOS”.

Таким чином, кримськотатарська мова в системі української освіти пройшла довгий шлях від поодиноких класів сільських шкіл до окремих факультетів і кафедр у провідних вищих навчальних закладах України.

Після повернення кримськотатарського народу з депортації питання освіти рідною мовою стало об’єктом уваги II Курултаю кримськотатарського народу. Саме його діяльність заклала підвалини для відродження системи освіти в Криму. Прямим наслідком прийнятих рішень стало відкриття перших середніх та вищих навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання та видання підручників для їхнього забезпечення.

До початку 2000-х рр. освіта кримськотатарською мовою вже була наближена до сучасного стану, однак цього виявилось недостатньо

для забезпечення всіх потреб населення півострову, адже за відсутністю достатньої кількості освітніх установ мова починає виходити з активного ужитку.

У чому криються причини такого невтішного положення освіти кримськотатарською мовою в Україні? Одним з найбільш негативних факторів є відсутність чітко визначеного юридичного статусу кримськотатарської мови у період з 1991 до 2014 р., коли кримські татари отримали статус корінного народу Криму. Серед інших аспектів, що призвели до зниження якості освіти, варто зазначити відсутність єдиної затвердженої граматики кримськотатарської мови та графічної системи.

Українське суспільство та влада до 2014 р. були байдужими до кримських татар, їхньої мови та культури. Система освіти кримськотатарською мовою до того моменту не була нагальним питанням і перебувала у стагнації. Але 2014 р. став тяжким випробовуванням не лише для українців, але й для кримських татар. Це стало поштовхом для консолідації всіх національностей України, тому період 2014–2016 рр. став часом активних реформ кримськотатарської національної освіти.

Сьогодні тенденція до позитивних змін в освіті продовжується. Україні необхідно не зупинятися на досягнутому, а й надалі йти шляхом прогресивних реформ.

Література

1. Закон України "Про засади державної мовної політики" [Електронний ресурс]: за станом на 19 бер. 2015 р. : офіц. вид. / Верховна Рада України. – Режим доступу:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>. – Назва з екрана.

2. Конституція Автономної Республіки Крим = Конституция Автономной Республики Крым [Електронний ресурс] : (зі змін та допов., внесеними згідно з Постановою Верховної Ради АРК від 17 вер. 2008 р. № 958-5/08). – Режим доступу:

<http://zakon3.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98/page>. – Назва з екрана.

3. Об алфавите крымскотатарского языка [Електронний ресурс] : Постановление Верховного Совета Крыма от 09.04.1997 г. №1139-1. – Режим доступу:

<http://zakon5.rada.gov.ua/krym/show/rb1139002-97>. – Назва з екрана.

4. О переходе на латинскую графику [Електронний ресурс] : Постановление II Курултая крымскотатарского народа от 30.06.1991 г. – Режим доступу:

<https://dck.ru/A6VmR>. – Назва з екрана.

5. О программе развития сети образовательных учреждений, классов с украинским, крымскотатарским языками обучения, школ и классов с двумя языками обучения [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров Автономной Республики Крым от 27.08.1997 г. № 260/1997. – Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/krym/show/rb0260001-97>. – Назва з екрана.

6. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин у 2002/2003 навчальному році [Електронний ресурс] : [Лист МОН України від 16.07.2002 №1/9-339]. – Режим доступу: <http://textarchive.ru/c-2554833-pall.html>. – Назва з екрана.

7. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин у 2015/2016 навчальному році [Електронний ресурс] : [Лист МОН України від 04.09.15 №1/9-422]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47781/. – Назва з екрана.

8. Предвыборная платформа Курултая крымскотатарского народа [Электронный ресурс] : Постановление II Курултая крымскотатарского народа от 28.11.1993 г. – Режим доступа: <https://clck.ru/A6VmR>. – Назва з екрана.

9. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1140-VII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>. – Назва з екрана.

10. Про основные направления деятельности Меджлиса крымскотатарского народа на период до III Курултая [Электронный ресурс] : Постановление II Курултая крымскотатарского народа от 31.07.1993 г. – Режим доступа: <https://clck.ru/A6VmR>. – Назва з екрана.

11. Розподіл населення окремих національностей регіонів за рідною мовою [Електронний ресурс] : За даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p4>. – Назва з екрана.

12. Christopher Moseley. Atlas of the World's Languages in Danger / Moseley Christopher. – Paris : UNESCO, 2010. – 218 p.